

Een dwalend bestaan?

Mobiliteit bij veroordeelde landlopers in België (1870-1914/30)

Rik Vercammen & Anne Winter

TSEG 13 (2): 51–75

DOI: 10.5117/TSEG2016.2.VERC

Abstract

Wandering men? Mobility among convicted vagrants in Belgium (1870-1914/30)

This paper investigates the mobility patterns of men convicted for vagrancy in Belgium between 1870-1914/30 on the basis of a representative sample of 851 prisoners' files from the Belgian State Benevolent Colonies. By demonstrating the existence of various degrees of mobility in our sample, we question the oft-made equation between vagrancy and mobility. The vague legal definition of vagrancy left ample room for different interpretations according to distinct preoccupations, from urban authorities removing local 'nuisances' to destitute men presenting themselves at the gates of the Colonies. Rather than a direct reflection of growing numbers of 'wandering men', therefore, the burgeoning vagrancy convictions in the Belle Epoque appear to have served as a passe-partout in complex responses to the challenges and vulnerabilities of the time's 'social question'.

Vagebonden of landlopers worden verondersteld mobiel te zijn. In etymologie, beeldvorming en wetgeving zijn deze begrippen nauw verbonden met geografische mobiliteit. Maar waren landlopers inderdaad mobiel? In dit artikel onderzoeken we de mobiliteitspatronen van 851 mannen die tussen 1870 en 1930 gearresteerd en veroordeeld werden op grond van landloperij in België, met een chronologisch zwaartepunt in de periode 1870-1914. In deze turbulente periode leidde de groeiende ongerustheid over 'loslopende mannen' tot een sterke toename van arrestaties en veroordelingen voor landloperij in heel Europa. Aan de hand van een representatieve steekproef uit de opsluitingsdossiers van de Belgische Rijkswel-dadigheidskolonies, onderzoeken we de mate waarin 'landlopers' daadwer-

kelijk mobiel waren, en of hun mobiliteit een rol speelde bij hun veroordeling. Enerzijds beogen we daarmee een bijdrage te leveren tot de geschiedenis ‘van onderop’ in deze transitieperiode. Anderzijds willen we verdere kritische reflectie stimuleren over de interpretatieruimte tussen wetgeving en praktijk in de repressie ten aanzien van ‘landloperij’. We zullen aantonen dat lang niet alle mannen die voor landloperij veroordeeld werden, een mobiel bestaan kenden. Het misdrijf was namelijk dusdanig vaag gedefinieerd dat het op zeer verschillende manieren gebruikt werd, van de criminalisering van bepaalde vormen van mobiliteit tot het disciplineren van lokale ‘lastpakken’. Zo vormde het een soort *passe-partout* waarmee lokale ordehandhavers trachtten in te grijpen in verscheidene door hen als meest problematisch beschouwde uitwassen van ‘de sociale kwestie’ in deze periode. In wat volgt, gaan we eerst in op de historiografische, wettelijke en historische context wat betreft landloperij en mobiliteit, om nadien het bronnenmateriaal van deze studie voor te stellen en vervolgens de mobiliteitstrajecten nader te analyseren.

1 Landloperij en mobiliteit

Landloperij of vagabondage betreft een misdrijf met een lange geschiedenis, maar een vage definitie. Voor het eerst benoemd in de late Middeleeuwen, viseerde het in de eerste plaats ongewenste vormen van mobiliteit die door beleidsmakers geassocieerd werden met werkonwilligheid, marginaliteit en/of criminaliteit.¹ Hoewel de begrippen ‘landloper’ of ‘vagebond’ bij uitstek rekbare termen zijn die in de loop van de geschiedenis aan zeer verschillende groepen *toegekend werden*, werden ze door historici lang als betekenisvol aangenomen, zonder oog voor de achterliggende realiteit. Door de concepten zelf onvoldoende kritisch te benaderen, werden daarbij ook de negatieve connotaties als vanzelfsprekend overgenomen, zoals

1 Voor een kritische beschouwing van de ontstaansgeschiedenis van het begrip ‘landloperij’, zie: Leo Lucassen, ‘Eternal vagrants? State formation, migration, and travelling groups in Western Europe, 1350-1914’, in: Jan Lucassen en Leo Lucassen (eds.), *Migration, migration history, history. Old paradigms and new perspectives* (Bern 1997) 225–252.

wanneer vagebonden in één adem genoemd werden met ‘criminelen’ en ‘marginalen’ door twintigste-eeuwse criminaliteitshistorici.²

De voorbije jaren konden landlopers op een zeker eerherstel rekenen. In het kader van de toenemende aandacht voor overlevingsstrategieën van arme groepen,³ werden de individuele kenmerken en gedragingen van zogenaamde vagebonden voor verschillende perioden en gebieden aan nader onderzoek onderworpen. In het kielzog hiervan werden steeds meer vraagtekens geplaatst bij de pejoratieve beeldvorming. Eerder dan hen a priori als ‘criminelen’ of ‘marginalen’ weg te zetten, beargumenteerden verschillende historici dat de groepen die als vagebond vervolgd werden, dikwijls verwickeld waren in *makeshift economies* tussen werk en armoede die niet fundamenteel verschilden van de grote meerderheid van de *labouring poor*.⁴ Het begrip landloper was in de praktijk zo rekbaar, dat de groepen die onder die noemer vervolgd werden, sterk verschilden in tijd en ruimte, naar gelang van verschuivende prioriteiten van ordehandhavers.⁵ Onderzoek naar hun soms uiteenlopende profielen en overlevingsstrategieën, kan daarom inzicht opleveren in zowel de handelingsmarge van subalterne groepen in het verleden, als de verschuivende preoccupaties van vervolgende instanties.

Eén van de zaken die tot nog toe echter niet of nauwelijks ter discussie gesteld werd in relatie tot landlopers, is hun mate van mobiliteit en de rol

2 Bronislaw Geremek, ‘Criminalité, vagabondage, pauperisme: La marginalité à l’aube des temps modernes’, *Revue d’histoire moderne et contemporaine* 21 (1974) 337–375; Carsten Küther, *Menschen Auf Der Strasse: Vagierende Unterschichten in Bayern, Franken Und Schwaben in Der Zweiten Hälfte Des 18. Jahrhunderts* (Göttingen 1983). Een associatie die we trouwens ook terugvinden in meer sociaal-historische beschouwingen uit deze periode, zie hiervoor onder meer Jean-Pierre Gutton, *L’état et la mendicité dans la première moitié du XVIIIe siècle. Auvergne, Beaujolais, Forez, Lyonnais* (Paris 1973) 195–196; Olwen Hufton, *The poor of eighteenth-century France 1750-1789* (Oxford 1974) 120. Voor een kritische beschouwing van deze historiografie, zie: Leo Lucassen, ‘A blind spot - Migratory and travelling groups in Western European historiography’, *International Review of Social History* 38 (1993) 209–235.

3 Tim Hitchcock, ‘A new history from below’, *History Workshop Journal*, 57 (2004) 294–298.

4 A.L. Beier, *Masterless men: The vagrancy problem in England 1560-1640* (London 1985); Anne Winter, ‘Vagrancy as an adaptive strategy: The Duchy of Brabant, 1767-1776’, *International Review of Social History* 49 (2004) 249–78; Patricia Fumerton, *Unsettled. The culture of mobility and the working poor in early modern England* (Chicago 2006); David Hitchcock, ‘Poverty and mobility in England, 1600–1850’, *Rural History* 24 (2013) 1–8.

5 Nicolas Rogers, ‘Policing the poor in eighteenth-century London: The vagrancy laws and their administration’, *Histoire Sociale, Social History* 24 (1991) 127–147; Anne Winter, ‘Armut Und Migration: Lokale Und Nationale Antworten in Westeuropa, 1700-1900’, in: Sylvia Hahn, Nadja Lobner en Clemens Sedmak (eds), *Armut in Europa 1500-2000* (Wenen 2010) 35–56; Rik Vercammen en Vicky Vanruysseveldt, ‘Van centraal beleid naar lokale praktijk: Het ‘probleem’ van landloperij en bedelarij in België (1890-1910)’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 45 (2015) 121–161.

van deze mobiliteit in hun veroordeling.⁶ Dit heeft deels te maken met het feit dat vele sociaal-historici die zich met landloperij ‘van onderop’ gingen bezighouden, in de eerste plaats geïnteresseerd waren in migratiegedrag. Hoewel hun studies belangrijke inzichten hebben opgeleverd, werd hierdoor de focus gelegd op het migratieaspect van zogenaamde landlopers, en kregen eventuele andere kenmerken minder aandacht. Door terecht te wijzen op de dunne lijn tussen migratie en landloperij,⁷ is de vraag wat dan precies deze lijn bepaalde naar de achtergrond verdwenen. Bovendien wordt de vraag of ‘landlopers’ wel altijd mobiel waren, daarbij nauwelijks gesteld. In deze bijdrage willen we deze vragen wel expliciet stellen. Hoe mobiel waren veroordeelde landlopers in België in de late negentiende en vroege twintigste eeuw? Hoezeer speelde deze mobiliteit een rol bij hun veroordeling? En wat kan dit ons leren over de invulling die veroordelende instanties gaven aan het rekbare concept landloperij?

Zonder twijfel kende de tweede helft van de lange negentiende eeuw een sterke toename van geografische mobiliteit. De structurele desintegratie van rurale bestaanswijzen en het ongelijke proces van industrialisering stuwden de intensiteit van migratie in België, net als in heel Europa, naar ongeziene hoogten.⁸ Onder meer met restricties op armenzorg en goedkope treinabonnementen trachtte de Belgische overheid de migratie naar de snel uitdijende steden af te remmen.⁹ De verhuismobiliteit bereikte zijn voorlopig hoogtepunt in de decennia voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog, wanneer jaarlijks het equivalent van meer dan één tiende van de stedelijke bevolking de stad binnenkwam of verliet. De rurale en industriële crises van de late negentiende eeuw en de gebrekkige stedelijke infrastructuur belastten de absorptiecapaciteit van de stedelijke economie, en

6 Zeker voor de negentiende eeuw wordt het verband tussen landloperij en mobiliteit als vanzelfsprekend verondersteld. Zie bvb. Eric Monkonen (ed.), *Walking to work. Tramps in America, 1790-1935* (Lincoln 1984); Kenneth L. Kusmer, *Down and out, on the road. The homeless in American history* (Oxford 2002); A.L. Beier en Paul Ocobock (eds.), *Cast out: Vagrancy and homelessness in global and historical perspective* (Athens 2008).

7 Zie bvb. Leslie Page Moch, *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650* (Bloomington 2003) 88-89: ‘The line between migration and vagabondage was crossed, time and time again, by thousands of Europeans.’

8 Jan Lucassen en Leo Lucassen, ‘The mobility transition revisited, 1500-1900: What the case of Europe can offer to global history’, *Journal of Global History* 4 (2009) 347-377.

9 Paul Deprez en Christian Vandenbroeke, ‘Population growth and distribution, and urbanisation in Belgium during the demographic transition’, in: Richard Lawton en Robert Lee (eds.), *Urban population development in Western Europe from the late eighteenth to the early twentieth century* (Liverpool 1989) 226-235; Paul Deprez, ‘The Low Countries’, in: Robert Lee (ed.), *European demography and economic growth* (London 1979) 242-266.

legden een zware druk op bestaande sociale verbanden. De degeneratie van stedelijke leefomstandigheden en toenemende verhuismobiliteit ging hand in hand met een uitbreiding en concentratie van armoede, werkloosheid, alcoholisme en gebroken families in de armste wijken – en met groeiende discussies over mogelijke interventies in de ‘sociale kwestie’.¹⁰

Overheden zagen in de toenemende mobiliteit een mogelijke bedreiging van de broze sociale orde: ‘the fear of the mobile poor, especially those labelled as vagrants, seems to have been one of the major reasons for professionalizing the police in Western Europe.’¹¹ De hoge mobiliteitsniveaus en sterke stedelijke groei zorgden voor een toenemend politieel ingrijpen in heel Europa, onder meer via de wetgeving op landloperij.¹² De Belgische aanpak gold op dat vlak als exemplarisch. Het strafwetboek definieerde vagebonden sinds de Napoleontische periode als ‘ceux qui n’ont ni domicile certain, ni moyens de subsistance et qui n’exercent habituellement ni métier, ni profession’ – een omschrijving die vergelijkbaar was met die in de buurlanden en veel continuïteit vertoont met bepalingen uit het *ancien régime*.¹³ Een veroordeling voor landloperij of bedelarij leidde in België vanaf 1866 tot een gedwongen verblijf in de speciaal daartoe opgerichte Rijksweldadigheidskolonies, waarvan de minimumduur in 1891 op

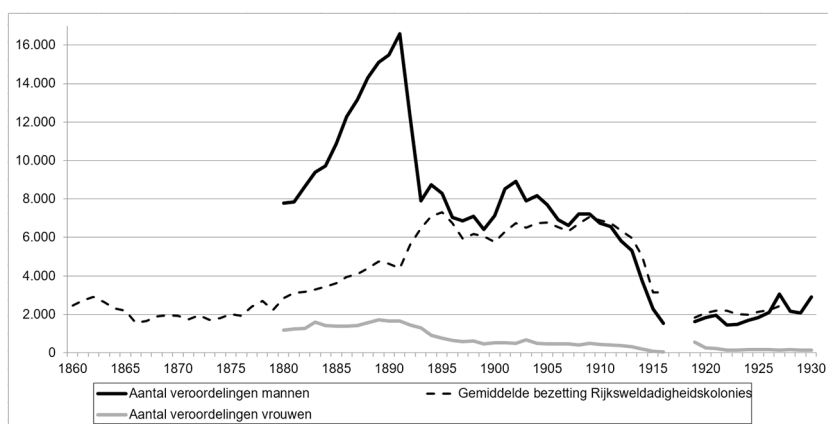
10 Andrew Lees en Lynn Hollen Lees, *Cities and the making of modern Europe, 1750-1914* (Cambridge 2010) 129-168. Voor de situatie in Belgische steden, zie onder meer het themanummer van *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 9 (1977) 3-4, en verschillende bijdragen in *Taal & Sociale Integratie* 4 (1981). Voor de problematisering van de ‘sociale kwestie’, zie Dirk Van Damme, *Armenzorg en de staat. Comparatief-historische studie van de origines van de moderne verzorgingsstaat in West-Europa* (Gent 1990); Jo Tollebeek, Geert Vanpaemel en Kaat Wils (eds.), *Degeneratie in België (1860-1940): Een geschiedenis van ideeën en praktijken* (Leuven 2003); Jo Deforme, *Uit de ketens van de vrijheid: Het debat over de sociale politiek in België, 1886-1914* (Leuven 2007).

11 Lucassen, ‘Eternal vagrants’, 240.

12 Beate Althammer, ‘Transnational expert discourse on vagrancy around 1900’, in: Beate Althammer, Andreas Gestrich en Jens Gründler (eds.), *The welfare state and the ‘deviant poor’ in Europe, 1870-1933* (Basingstoke 2014) 103-125.

13 *Code pénal*, 1867, art. 342-347. Vergelijk met *Recueil des ordonnances des Pays-Bas autrichiens*, IX, 244 (14/12/1765): “Déclarons pour vagabonds et gens sans aveu tous ceux qui ne sont pas dans quelque service ou emploi ou qui ne font pas quelque trafic, négoce et métier, ou qui n’ont pas les moyens de pouvoir aucunement subsister”.

twee jaar werd gebracht.¹⁴ Vanaf de jaren 1870 kende het aantal veroordelingen een sterke stijging, voornamelijk bij de mannen, tot een absolute piek van meer dan 18.000 veroordelingen in 1890 (Grafiek 1). Omdat velen hiervan meerdere veroordelingen per jaar opliepen, zorgde de verlenging van de opsluitingsperiode volgens de wet van 1891 tot een scherpe daling van het aantal veroordelingen, maar bleef een hoge bezettingsgraad van gemiddeld meer dan 5.000 kolonisten in de Rijksweldadigheidskolonies gehandhaafd tot de vroege jaren 1910. Na de Eerste Wereldoorlog lag de veroordelingsintensiteit veel lager, en kwam deze ondanks een gestage stijging in de jaren 1920 niet meer uit boven het niveau van de jaren 1860.

Figuur 1: Aantal veroordelingen voor landloperij en bedelarij en gemiddelde bezettingsgraad van de Rijksweldadigheidskolonies per jaar, 1860-1930.

Bron: *Annuaire Statistique* (Brussel 1860-1930).

Op het eerste gezicht lijkt de sterke toename in mobiliteit enerzijds en veroordelingen voor landloperij anderzijds een sterk verband tussen beide fenomenen te suggereren in laat-negentiende-eeuws België. Maar was dit verband wel zo eenduidig? Hoe mobiel waren de landlopers die

14 Sinds de wet van 1866 werden veroordeelde landlopers na het uitzitten van hun gevangenisstraf (tussen één en zeven dagen bij een eerste veroordeling) 'ter beschikking gesteld' van de regering, wat neerkwam op een opsluiting in één van de Rijksweldadigheidskolonies, voor een periode die de rechter bepaalde. De wet van 1891 schafte de gevangenisstraf af, verlengde de terbeschikkingstelling tot een periode tussen twee en zeven jaar, en voerde een onderscheid in tussen de 'vrijwillige' landlopers en bedelaars die onder het streng regime van de bedelaarsgestichten moesten ondergebracht worden, en 'onvrijwillige' landlopers en bedelaars die in zogenaamde 'maisons de refuge' geplaatst werden, die een milder regime kenden. Zie ook Vercammen en Vanruysseveldt, 'Van centraal beleid naar lokale praktijk'.

in grote getale in de Rijksweldadigheidskolonies terechtkwamen? In principe liet de vage formulering in het strafwetboek heel wat interpretatieruimte aan politie en gerecht om te bepalen wie als vagebond geormerkt werd. Zoals we in het artikel aantonen, werd deze interpretatieruimte op zeer verschillende wijzen ingevuld, waarbij mobiliteit lang niet altijd een doorslaggevende rol speelde.

Illustratie 1: Zicht op de hoofdingang van de kolonie van Merksplas, eerste kwart 20ste eeuw, prentbriefkaart uit privé collectie Rik Vercammen.

2 De opsluitingsdossiers van de Rijksweldadigheidskolonies

Om deze vragen te onderzoeken, wendden we ons tot de individuele opsluitingsdossiers van de mannen die omwille van een (of meerdere) veroordelingen voor landloperij en bedelarij in de zogenaamde Rijksweldadigheidskolonies terecht kwamen. Dit waren penitentiaire instellingen specifiek bedoeld voor de opsluiting van landlopers en bedelaars.¹⁵ De opsluitingsdossiers bevatten naast alle gegevens met betrekking tot hun

¹⁵ Ook 'bijloopers van ontuchtige vrouwen', ofwel pooiers, vielen vanaf 1892 onder de wet op de landloperij en werden in dezelfde instellingen opgesloten. Het ging in onze steekproef om minder dan 1% van alle veroordelingen. Strikt genomen konden ook mensen *enkel* voor bedelarij tot een opsluiting in de Rijksweldadigheidskolonies worden veroordeeld, maar dit betrof slechts 4% van alle veroordelingen. 96% van de veroordelingen die de mannen in de steekproef in de Rijksweldadigheidskolonies brachten, werden met andere woorden opgelopen omwille van landloperij.

veroordeling(en) ook heel wat persoonsgebonden informatie zoals leeftijd, geboorteplaats, gezinssamenstelling, beroep, en eerder opgelopen veroordelingen. Daarnaast bevatten deze dossiers soms correspondentie van en met de veroordeelde mannen. Het mooie is dat dit dynamische, persoonsgebonden dossiers betreft: als eenmaal een dossier was aangemaakt, werd latere informatie over deze persoon, zoals in het geval van herhaalde veroordelingen, aan deze dossiers toegevoegd. Op die manier geven de soms zeer lijvige dossiers een unieke inkijk in de levenslopen van bepaalde groepen die in andere bronnen sterk onderbelicht blijven. Via een representatieve steekproef van één op vijftig uit de meer dan 42.000 bewaarde dossiers uit de periode 1870-1955 selecteerden we in totaal 851 individuele opsluitingsdossiers van mannen uit de periode 1870-1930, die samen maar liefst 4.499 veroordelingen voor landloperij en bedelarij opliepen, gemiddeld meer dan vijf veroordelingen per persoon.¹⁶ Omwille van de aard van het materiaal en de steekproefwijze, vond het leeuwendeel (90%) van deze veroordelingen plaats in de periode voor de Eerste Wereldoorlog. Dit betekent dat het zwaartepunt van ons onderzoek ligt in de laatste decennia van de 'lange negentiende eeuw', van ongeveer 1870 tot 1914.

Voor dit artikel maken we gebruik van de gegevens die ons inzicht kunnen bieden in hun mobiliteitspatronen.¹⁷ Voor de 851 gedetineerden werd zeer nauwkeurig de geboorteplaats genoteerd alsook de onderstands-

16 Uit het archief 'Rijksweldadigheidskolonies Hoogstraten-Merksplas-Rekem-Wortel (1810-1980)' (verder: RWK) bewaard in het Rijksarchief te Beveren-Waas (verder: RAB) werd uit de meer dan 42.000 bewaarde dossiers uit de periode 1870 tot 1955 elk vijftigste dossier geselecteerd, mits de laatste veroordeling voor 1 januari 1931 was uitgesproken. Indien het dossier recenter was, werd het eerstvolgende dossier genomen. Ondertussen werd verder geteld om zo terug het volgende vijftigste dossier te selecteren. Op die manier konden we per 50 dossiers uit het volledige bestand een dossier tot onze steekproef rekenen. Dit leverde in totaal 851 individuele dossiers waarvan de gegevens vervolgens in een databank werden verzameld (verder: Databank RWK). Zie: Johan Buyck en Karel Velle, *Inventaris van het archief van de Rijksweldadigheidskolonies Hoogstraten-Merksplas-Rekem-Wortel (1810-1980)* (Brussel 1998). Omdat de opsluitingsdossiers voor vrouwen veel slechter bewaard werden en veel onvollediger zijn, werden zij voor deze studie buiten beschouwing gelaten. Vrouwen maakten volgens de *Annuaire Statistique* in deze periode zelden meer dan 10% uit van de veroordelingen voor landloperij en bedelarij. Een mooie recente analyse met betrekking tot vrouwen die omwille van een veroordeling voor landloperij en bedelarij in de Rijkswerkinrichting te Oegstgeest in Nederland werden opgesloten, is: Marian Weevers, Margo De Koster en Catrien C.J.H. Bijleveld, 'Swept up from the streets or nowhere else to go? The journeys of Dutch female beggars and vagrants to the Oegstgeest State Labor Institution in the late nineteenth century', *Journal of Social History* 46 (2012) 416–429.

17 Als dusdanig is het een bewerking van hoofdstuk 4 uit het ongepubliceerde doctoraatsproefschrift Rik Vercammen, *Levenslopen aan de rafelrand: 'bedelaars' en 'landlopers' in Belgische Rijksweldadigheidskolonies* (Vrije Universiteit Brussel 2014). De andere gegevens uit de opsluitingsdossiers worden elders in het proefschrift verder geanalyseerd.

gemeente of bijstandswoonst. Dit was de gemeente die verantwoordelijk was voor het betalen van de zorgkosten wanneer iemand behoeftig was, en was met name verplicht tot financiering van een verblijf in een Rijkswel-dadigheidskolonie.¹⁸ Aangezien een onderstandsgemeente in principe via een langdurig verblijf verworven werd, kan de vergelijking tussen geboorteplaats en onderstandswoonst al een eerste gezicht geven op migratietrajecten. Daarnaast biedt de plaats waar een persoon gearresteerd en veroordeeld werd een meer rechtstreeks inzicht op mobiliteitstrajecten, des te meer in het geval personen meer dan één maal in de kolonie terechtkwamen.¹⁹

3 Sedentaire landlopers? Plaats van geboorte, onderstand en veroordeling

De meeste mannen waren jong en ongehuwd op het moment van hun eerste veroordeling. De mediane leeftijd lag op 32 jaar. Slechts één op vijf (21%) was ouder dan 45 jaar en slechts 6% ouder dan 55 jaar. Twee op de drie (66%) was ongehuwd, 16% was gehuwd, en telkens 9% was weduwnaar of leefde gescheiden van zijn vrouw. Met in totaal 95 verschillende beroepen, gaf ongeveer 40% een beroep op dat een los of seizoensgebonden karakter impliceerde, zoals dagloner (12%), landarbeider (8%), metser (5%) of grondwerker (3%). Beroepen die noodzakelijk mobiliteit impliceerden, zoals zeeman (4%) en leurder (2%), waren samen goed voor hoogstens 10% van de beroepsopgaven. Wat herkomst betreft, was één op de tien (11%) geboren buiten België, de anderen kwamen voornamelijk uit de provincies Oost-Vlaanderen (18%), Brabant (18%) en West-Vlaanderen

18 De onderstandswoonst was in principe gevestigd in de geboorteplaats, maar werd bij migratie overgeheveld – vanaf 1845 – naar de nieuwe woonplaats na een verblijf van acht aaneengesloten jaren. In 1876 werd dit teruggebracht naar vijf jaar en vanaf 1 april 1892 naar drie jaar. Verblijven in gevangenissen, gestichten van weldadigheid, krankzinnigengestichten of verblijven van soldaten in dienst werden niet in rekening gebracht om een nieuwe onderstandswoonst te verwerven. Zie: Dirk Van Damme, 'Onderstandswoonst, sedentarisering en stad-platteland-tegenstellingen. Evoluties en betekenis van de wetgeving op de onderstandswoonst in België (einde achttiende tot einde negentiende eeuw)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* (1990) 483-534; Anne Winter, 'Caught between law and practice: Migrants and settlement legislation in the Southern Low Countries in a comparative perspective, c. 1700-1900', *Rural History* 19 (2008) 137-162.

19 Een kleine kanttekening hierbij: de politierechtbanken waren ingericht op kantonnaal niveau. Dat betekent dat niet elke (kleine) lokaliteit over een politierechtbank beschikte maar daarentegen zelf ressorteerde onder die van het kanton waartoe het juridisch behoorde.

(14%) (Tabel 1). De ruime helft (56%) was geboren in een stad met meer dan 10.000 inwoners en 44% op het platteland.²⁰ Vergeleken met de ruimtelijke verdeling van de Belgische bevolking in 1900, waren de provincies Oost-Vlaanderen en West-Vlaanderen sterk oververtegenwoordigd onder de kolonisten en die van Henegouwen ondervertegenwoordigd, terwijl ook stedelingen uitgesproken meer kans maakten om in de kolonies terecht te komen.²¹

Aangezien de onderstandsgemeente diende te betalen voor het verblijf in de kolonie, deed de administratie van de Rijksweldadigheidskolonies bij een eerste opsluiting veel moeite om uit te zoeken welke gemeente als onderstandswoonst fungeerde. Aangezien een onderstandswoonst verworven werd na vijf dan wel drie jaar onafgebroken verblijf op een nieuwe woonplaats, levert deze informatie een zicht op migratiebewegingen voorafgaand aan de veroordeling. In totaal had 42% ten tijde van de eerste veroordeling een onderstandswoonst verworven die verschilde van de geboorteplaats, bij de overige 58% was hun onderstandswoonst nog steeds gevestigd in de geboorteplaats. Dit impliceert niet noodzakelijk dat deze laatsten niet elders gewoond of gewerkt hadden, enkel niet lang genoeg of 'regulier' genoeg om er een nieuwe onderstandswoonst te bekomen.²² Onder deze 58% bevonden zich bijvoorbeeld ook de mannen die in het buitenland waren geboren en nog geen onderstandswoonst hadden weten te verwerven in België (8%) – zij waren ontegensprekelijk mobiel, zij het niet in termen van het verwerven van een onderstandswoonst.

Van de 42% die wel een nieuwe onderstandswoonst had verworven, kunnen we met zekerheid stellen dat zij minstens drie jaar (geregistreerd) gewoond hadden op hun nieuwe woonplaats. Deze geregistreerde verhuis-

20 Opdeling in stad versus platteland gebeurde op basis van het inwoneraantal volgens de volkstelling van 1900. De grens lag daarbij op 10.000 inwoners. Het overzichtswerk van Sven Vrielinck, *De territoriale indeling van België (1795-1963): Bestuursgeografisch en statistisch repertorium van de gemeenten en de supracommunale eenheden (administratief en gerechtelijk): Met de officiële uitslagen van de volkstellingen* (Leuven 2000), was daarbij zeer nuttig.

21 Ten tijde van de volkstelling van 1900 woonde 27% van de Belgische bevolking in Oost- en West-Vlaanderen en 17% in Henegouwen, terwijl de aandelen hiervan als geboorteprovincie onder de Belgische kolonisten respectievelijk 36% en 9% bedroeg. De aandelen van de andere provincies waren min of meer vergelijkbaar met hun demografisch gewicht binnen België. Steden met meer dan 10.000 inwoners herbergden in 1900 38% van de Belgische bevolking. Zie Deprez en Vandenbroeke, 'Population growth'.

22 Het behoud van de geboorteplaats als onderstandsgemeente kan ook wijzen op onduidelijkheid over de domicilie-antecedenten van de betrokkenen. De wet stipuleerde immers dat indien elders geen onderstand werd 'opgebouwd', de vorige onderstandswoonst (dus vaak de geboorteplaats) bleef gelden.

migratie versterkte de stedelijke component: waar het aantal stedelingen op basis van geboorteplaats 56% bedroeg, liep dit op tot 62% wanneer onderstandswoonst als criterium wordt genomen. Globaal genomen nam ze plaats over korte afstanden: slechts 4% had een onderstandswoonst verworven in een andere provincie dan die van de geboorteplaats. Hoewel het moeilijk te vergelijken is, weken de kolonisten wat hun verhuiskans betreft wellicht niet fundamenteel af van de totale volwassen bevolking, aangezien 34% van de totale Belgische bevolking, inclusief kinderen, verbleef in een andere gemeente dan die van geboorte tijdens de volkstelling van 1900.²³

De onderstandswoonst geeft ons evenwel een zeer selectief en eenzijdig beeld van mobiliteit, aangezien het enkel een langdurig, geregistreerd en regulier verblijf in overweging neemt. Een meer directe kijk op feitelijke mobiliteit wordt verschaft door de plaats van veroordeling. Dit geeft ons een inkijk in waar deze mannen effectief waren op een bepaald moment zonder dat dit noodzakelijk ooit in andersoortige bronnen geregistreerd werd. De eerste veroordeling gebeurde in 78% van de gevallen op een plaats die noch de geboorteplaats was, noch de onderstandswoonst. Omgekeerd liep 22% zijn eerste veroordeling op in de 'thuisgemeente',²⁴ wat in relatie tot het concept 'landloperij' een interessante paradox oplevert – iets waar we nog op terugkomen. De afstanden die gemoeid waren met deze mobiliteit waren duidelijk groter dan die bij de geregistreerde verhuismigratie: de helft (50%) van de eerste veroordelingen had plaats in een andere provincie dan waar de thuisgemeente gevestigd was.

23 Ministère de l'Intérieur, *Statistique de la Belgique: Population. Recensement général du 31 décembre 1900* (Brussel 1903).

24 We gebruiken de term 'thuisgemeente' om te verwijzen naar de gemeente die volgens de onderstandswoonstwetgeving als thuisgemeente kan beschouwd worden, met name de onderstandswoonst (wanneer deze anders is dan de geboorteplaats) dan wel de geboorteplaats, die in vele gevallen dezelfde is.

Tabel 1. Geboorteplaats, onderstandswoonst en eerste veroordeling per provincie (%)

	Geboorteplaats	Onderstandswoonst	Eerste veroordeling
Antwerpen	12	14	16
Brabant	18	19	26
Henegouwen	8	9	11
Limburg	3	3	3
Luik	10	11	11
Luxemburg	2	2	4
Namen	4	4	5
Oost-Vlaanderen	18	19	15
West-Vlaanderen	14	16	8
Buitenland	11	3	0
Totaal (%)	100	100	100
Totaal (N)	851	851	851

Bron: Databank RWK.

Wanneer we per provincie het aandeel vergelijken in de verdeling van geboorteplaats, onderstandsgemeente, en eerste veroordelingsplaats, levert dit zicht op een globale west-oost en noord-zuid richting van onderliggende, cumulatieve, mobiliteitsstromen (Tabel 1). Hieruit blijkt immers dat in het bijzonder de provincies West-Vlaanderen en Oost-Vlaanderen mannen ‘verloren’: zo waren 32% van de mannen in één van beide provincies geboren en hadden er zelfs 35% een onderstandswoonst, maar werd er slechts 23% van de mannen veroordeeld. Vlaamse landlopers verlieten dus in grotere mate hun provincie dan dat er in diezelfde provincie veroordelingen werden uitgesproken. Omgekeerd maakte met name de provincie Brabant netto ‘winst’: er werden 26% van de veroordelingen uitgesproken, terwijl deze provincie slechts 19% van de onderstandsgemeenten en 18% van de geboorteplaatsen herbergde. Er werden dus naar verhouding meer niet-Brabanders in Brabant veroordeeld. Hetzelfde gold in mindere mate voor de provincies Antwerpen en Henegouwen, en in bescheiden mate voor de provincies Luik, Luxemburg en Namen. In zekere zin kenden deze provincies een positief migratiesaldo wat landlopers betreft: ze veroordeelden er meer dan dat zij er ‘produceerden’.

Ruimtelijke verschillen in vervolgingsintensiteit en vervolgingspraktijken kunnen natuurlijk een rol spelen in het verklaren van deze verschillen.²⁵ Hoewel in Vlaanderen mogelijk minder rigoureuus werd opgetreden door politie en gerecht dan bijvoorbeeld in Brabant, suggereren deze verhoudingen niettemin een netto-uitstroom van mannen uit West- en Oost-

²⁵ Vercammen en Vanruysseveldt, ‘Van centraal beleid naar lokale praktijk’.

Vlaanderen naar provincies als Brabant, Antwerpen, en Henegouwen, waar ze als landloper of bedelaar werden veroordeeld. Dit is in overeenstemming met wat we weten over globale migratiestromen in deze periode, waar de verarmde provincies Oost-Vlaanderen en West-Vlaanderen een netto uitstroom kenden, ten voordele van de stedelijke agglomeraties van Brussel en Antwerpen en natuurlijk de geïndustrialiseerde regio's in Wallonië.²⁶

De stad bleek een aantrekkingspool in de geobserveerde migratiepatronen. In totaal werd twee derde (67%) van de eerste veroordelingen in een stad uitgesproken, terwijl 62% van de kolonisten een stedelijke onderstandsgemeente had, en 56% in een stad geboren was. Dit verschil suggereert een netto 'instroom' van landlopers van het platteland naar de steden. Inderdaad werd ruim de helft (55%) van de mannen die geboren waren op het platteland in een stad veroordeeld (Tabel 2). Hoewel de stad zeker een belangrijke aantrekkingskracht leek te bezitten, was deze echter niet absoluut.²⁷ Zo was er immers ook sprake van mobiliteit van stad richting platteland: 28% van de stedelingen liepen hun eerste veroordeling net op het platteland op. Onder alle mannen die in een rurale context werden veroordeeld, waren stedelingen zelfs in de absolute meerderheid.

Tabel 2. Stad versus platteland in relatie tot thuisgemeente en plaats eerste veroordeling (%)

	Stedelijke thuisgemeente	Rurale thuisgemeente	Totaal
Stedelijke veroordelingsplaats	72	55	67
Rurale veroordelingsplaats	28	45	33
Totaal (%)	100	100	100

Bron: Databank RWK.

Dat ook 'stedelingen' regelmatig op het platteland werden aangetroffen, mag blijken uit het voorbeeld van Louis C. Op 14 juni 1907 werd deze 54-jarige schoenmaker in het landelijke Zandhoven veroordeeld voor landloperij.²⁸ Dat hij in augustus van dat jaar al opnieuw vrijkwam had veel te

26 Deprez en Vandenbroeke, 'Population growth', 226-229; Machteld De Metsenaere, *Taalmuur: sociale muur? De negentiende-eeuwse taalverhoudingen te Brussel als resultaat van geodemografische en sociale processen* (Brussel 1988); Anne Winter, *Migrants and Urban Change: Newcomers to Antwerp, 1760-1860* (London 2009); Idesbald Goddeeris en Roeland Hermans, (eds.), *Vlaamse Migranten in Wallonië, 1850-2000* (Tiel 2011).

27 Zie bvb. ook Colin G. Pooley en Jean Turnbull, *Migration and mobility in Britain since the eighteenth century* (London 1998).

28 Rijksarchief Beveren-Waas (RAB), Rijksweldadigheidskolonies (RWK), doos 474, Louis C.

maken met het feit dat hij volgens de gevangenisdirecteur verzekerd was van een betrekking als schoenmaker bij zijn voormalige werkgever in Antwerpen. Louis C. was weduwnaar en woonde met zijn kinderen van 15 en 17 jaar te Antwerpen. Zijn ouders hadden ook altijd in de Scheldestad gewoond en zijn vader was er politieagent geweest. Het blijft gissen naar de reden waarom Louis C. zijn veroordeling voor landloperij opliep, en waarom hij precies in het landelijke Zandhoven werd veroordeeld. Deze gemeente telde in 1900 1.158 inwoners en het is niet duidelijk wat de Antwerpenaar Louis C. daar deed om de argwaan van de politie te wekken. Alleszins kende men hem niet in deze gemeenschap en dat zal allicht meegepeeld hebben bij zijn veroordeling.

Juist deze graad van vertrouwdheid lijkt een heel andere rol gespeeld te hebben in de arrestatiepraktijken in de steden dan op het platteland. De paradoxale ‘thuisveroordelingen’, waarbij mensen veroordeeld werden voor landloperij in de plaats waar zij volgens de onderstandswoonstwetgeving thuishoorden, blijken immers een quasi exclusief stedelijk fenomeen te zijn geweest (Tabel 3). Maar liefst 30% van de stedelingen liep de eerste veroordeling op in de thuisgemeente, tegenover slechts 7% van de ‘plattelandsbewoners’. Omgekeerd vond 92% van alle ‘thuisveroordelingen’ plaats in een stad. Terwijl in dorpen dus eerder ‘vreemdelingen’ onderschept werden, arresteerden steden ook in sterke mate hun ‘eigen’ inwoners voor landloperij – wat wijst op een zeer verschillend aanwenden van de betreffende wetgeving.

Tabel 3. Stad versus platteland in relatie tot thuisveroordelingen (%)

	Stedelijke thuisgemeente	Rurale thuisgemeente	Totaal
Thuis veroordeeld	30	7	22
Elders veroordeeld	70	93	78
Totaal (%)	100	100	100

Bron: Databank RWK.

Dat stedelijke autoriteiten de wetgeving op landloperij soms aanwendden om *welbekende* inwoners tijdelijk uit de gemeenschap te verwijderen, wordt geïllustreerd door het dossier van Corneille H., die in zijn geboorteplaats en onderstandsgemeente Temse zodanig als lastpak bekend stond dat de vrederechter na zijn veroordeling voor landloperij liet optekenen dat het ‘voor de gemeente Temsche het eene ware ontlasting is dat H. van

hier verwijderd is ten opzichte der rust onzer inwoners'.²⁹ Hieruit blijkt hoe de thuisgemeente als eerste plaats van veroordeling een belangrijke rol kon spelen. Corneille H. had door een opeenstapeling van kleine vergrijpen voor nachtlawaai, dronkenschap en kleine diefstal het sociaal krediet in zijn thuisbasis opgebruikt, en stond slecht aangeschreven bij de lokale autoriteiten. Eerder dan mobiliteit en 'vreemdheid', waar in dit geval geen sprake van leek te zijn, leek net zijn (slechte) faam in de thuisgemeente aan de grondslag te hebben gelegen van een veroordeling voor landloperij.

Deze verkennende analyses van geboorteplaats, onderstandswoonstgemeente en veroordelingsplaats leveren samen een gemengd beeld op. Enerzijds bevestigen zij een klassiek beeld van plattelandsvlucht, waarbij in het bijzonder het Vlaamse platteland landlopers 'produceerde' die hun geluk zochten in de geïndustrialiseerde en verstedelijkte regio's in Brabant en Wallonië en daar tegen de lamp liepen. Gedetineerden die op het platteland geboren waren, werden vaker elders veroordeeld en meer dan de helft van hen werd in een stad veroordeeld. Anderzijds geven de analyses ook aan dat de dynamieken complexer waren: sommige stedelingen werden op het platteland onderschept, terwijl anderen in hun thuisgemeente veroordeeld werden voor landloperij, en daarbij niet noodzakelijk mobiel waren.

4 Trajecten en recidive

Teneinde nader zicht te krijgen op de verschillende veroordelingspraktijken en hun relatie tot mobiliteit onder de 'landlopers', zullen we nu onze blik verruimen van het moment van de eerste arrestatie naar de langere levenslopen zoals we ze kunnen reconstrueren aan de hand van opeenvolgende veroordelingen.³⁰ We proberen daarbij te achterhalen of er een verband bestaat tussen de mate van individuele mobiliteit enerzijds en van recidive anderzijds. Dit werpt op zijn beurt een licht op de vraag in hoeverre vervolgingspraktijken gericht waren tegen vreemde zwervers

29 RAB, RWK, doos 741, Corneille H.

30 Uiteraard hebben we door de aard van de bron niet noodzakelijk de hele levensloop in beeld, maar kunnen we personen enkel volgen indien zij op een later moment opnieuw een veroordeling voor landloperij opliepen in België. Wanneer iemand geen verdere veroordelingen opliep, kon dit ook zijn omdat deze persoon ondertussen gestorven was, of België verlaten had. Aangezien de 'recidivisten' gemiddeld niet jonger waren bij hun eerste veroordeling dan de anderen, is er geen reden aan te nemen dat een verschil in sterftekans het verschil in recidive zou beïnvloed hebben.

dan wel sedentaire bekenden. De 851 mannen in de steekproef werden in totaal 4.499 maal veroordeeld voor landloperij, goed voor een gemiddelde van maar liefst 5,3 veroordelingen per persoon. Dit gemiddelde is echter het resultaat van een grote spreiding. Een grote minderheid (42%) kwam slechts eenmaal in de Rijksweldadigheidskolonies terecht, terwijl meer dan de helft (58%) meer dan één veroordeling voor landloperij en bedelarij kreeg, goed voor gemiddeld 8,4 veroordelingen per recidivist. Sommige van deze recidivisten gaven zonder meer blijk van een grote mobiliteit: in totaal bleef 30% van de 'veelplegers' binnen de grenzen van één provincie, terwijl 30% van hen in twee verschillende provincies werd veroordeeld, en 40% drie of meer provincies aandeed in de loop van hun mobiliteitstraject.

Tegelijk is de relatie tussen mobiliteit en de kans op veroordeling allesbehalve eenduidig. Op het moment van de eerste veroordeling was de groep die het bij slechts één veroordeling zou houden, zeker niet minder mobiel dan de groep die zou recidiveren. In de mate dat voorafgaande mobiliteit een voorspellende waarde had, was het zelfs eerder een factor die de kans op recidive verminderde: van de mannen die hun eerste veroordeling thuis opliepen, zou 62% later nog eens in de Rijksweldadigheidskolonie terechtkomen, tegenover 56% van de mannen die op een andere plaats veroordeeld werden. Dat men de eerste keer 'thuis' veroordeeld was, verhoogde met andere woorden de kans op een latere veroordeling. Bovendien liep deze categorie recidivisten gemiddeld ook beduidend meer veroordelingen op (11,2) dan recidivisten die hun eerste veroordeling elders opliepen (7,5). Een eerste veroordeling thuis betekende dus een grotere kans op een hoger aantal veroordelingen achteraf.

Meer veroordelingen betekenden bovendien geen hogere graad van mobiliteit. In totaal werd elke recidivist gemiddeld 8,4 keer veroordeeld, en dit op 4,3 verschillende plaatsen. Hoewel de groep die voor het eerst thuis werd veroordeeld, aanzienlijk meer veroordelingen registreerde dan de anderen (11,2 versus 7,5), gebeurde dit op minder verschillende plaatsen (4,1 versus 4,3). Zij overschreden daarbij ook minder dikwijls provinciale grenzen. Van de toenmalige negen Belgische provincies werden er door de recidivisten die hun eerste veroordeling thuis opliepen in totaal 2,1 verschillende provincies aangedaan, terwijl de anderen gemiddeld in 2,6 verschillende Belgische provincies veroordeeld werden. De eerste groep had met andere woorden meer kans om op eenzelfde plaats meermaals gearresteerd en veroordeeld te worden, en was in dit opzicht ondanks een groter aantal veroordelingen dus minder mobiel dan arrestanten die op een andere plaats dan thuis aan hun veroordelingscarrière begonnen.

Er bestond met andere woorden geen noodzakelijke correlatie tussen aantal veroordelingen en graad van mobiliteit. Aan de ene kant van het spectrum had de groep die in zekere zin het meest aantoonbaar mobiel was op het moment van de eerste veroordeling, net de *laagste* kans op recidive: met name de 95 kolonisten (11%) die uit het buitenland kwamen.³¹ De meeste van deze buitenlanders verbleven slechts kort in het land. Zo ook de 21-jarige in Edinburgh geboren Max B. Hij werd op 5 december 1923 te Brecht veroordeeld voor landloperij. Zelf gaf hij aan zeeman te zijn en voordien verbleven te hebben te 'Edinburgh en op zee'. Gezien zijn beroep kan aangenomen worden dat hij via de Antwerpse haven in België was terechtgekomen. Omdat hij een vreemdeling was, stelde de administratie na zijn veroordeling voor landloperij meteen alles in het werk om zijn uitzetting voor te bereiden. De geboorteakte om toegelaten te worden tot het Brits grondgebied liet echter op zich wachten. Op 11 februari 1924 nam Max de benen, waarna men hem in de kolonie nooit meer terugzag.³² Ook de 22-jarige Tunesiër Pasquale G., die op 2 maart 1929 in Luik veroordeeld werd voor landloperij, verbleef slechts kort in het land. De ondervragende ambtenaar in de Rijksweldadigheidskolonie noteerde dat hij 'elektrikwerker' was. Eens opgesloten in de kolonie schreef Pasquale zijn vader dat hij naar huis wilde terugkeren. Zijn vader schreef op 13 april 1929 aan de directeur dat zijn zoon tegen zijn advies in naar Frankrijk was gegaan op zoek naar werk en dat deze zoektocht hem ongewild in de kolonie had gebracht. Reeds op 17 april werd Pasquale op de trein richting Brussel gezet om via Frankrijk naar Tunesië terug te reizen.³³

Hoewel het de intentie van de wet was, werden buitenlandse landlopers niet altijd meteen aan de grens gezet. Daarbij speelden verschillende andere elementen een rol en niet in het minst praktische bezwaren. Om iemand het land uit te zetten, was vaak de toestemming nodig van het veronderstelde herkomstland onder de vorm van bijvoorbeeld een paspoort dat men moest aanvragen. Dit kostte tijd en ondertussen moest de betrokken persoon ergens opgevangen worden, wat verklaart waarom ze in de Rijksweldadigheidskolonies belandden. Dat deze twee mannen dat slechts eenmaal deden, sluit aan bij de vaststelling dat buitenlandse man-

31 Dat zij buiten België geboren waren, betekende niet noodzakelijk dat zij geen enkele band hadden met het land, aangezien 24 van hen ondertussen een onderstandswoonst in België hadden verworven. Meestal ging het echter wel degelijk om mannen die geen enkele band bezaten met België vooraleer zij er als landloper of bedelaar veroordeeld werden.

32 RAB, RWK, doos 399, Max B.

33 RAB, RWK, doos 675, Pasquale G.

nen zonder onderstandsgemeente gemiddeld slechts 1,3 veroordelingen per persoon opliepen. De meeste buitenlanders werden slechts eenmaal veroordeeld en hadden nooit een onderstandswoonst verworven, aangezien zij meestal op doortocht waren en niet de intentie of de kans hadden zich hier permanent te vestigen. Bovendien was het net als bij Max B. en Pasquale G. in vele gevallen hun (zoektocht naar) werk die hen hier had gebracht, en het was wellicht juist hun tijdelijke werkloosheid die hen in het vizier van de autoriteiten had gebracht. Zo waren er niet minder dan negentien actief als zeeman of matroos, een beroep dat mobiliteit impliceerde. We kunnen ons afvragen of het in deze gevallen niet het losse karakter van hun werkzaamheden was, die rechters deed beslissen hen ondanks hun buitenlandse origine (tijdelijk) op te sluiten in de kolonie. De hiermee verbonden mobiliteit en het totale gebrek aan banden met verwanten of andere personen (in België) zal daarbij alleszins niet in hun voordeel gespeeld hebben.

Aan het andere eind van het spectrum vinden we mannen met een eerder sedentair profiel die niettemin meermaals veroordeeld werden. We zagen reeds dat een vijfde (22%) van alle eerste veroordelingen in de thuisgemeente werden opgelopen, en dat dit de kans op recidive verhoogde. Als we alle veroordelingen in rekening nemen, werden in totaal maar liefst drie op tien (30%) kolonisten minstens één maal in de thuisgemeente veroordeeld voor landloperij. Dat het thuishoren in een gemeente in deze gevallen onvoldoende bescherming bood tegen een veroordeling voor landloperij, geeft aan dat de oorzaken bij deze veroordelingen in andere feiten dan mobiliteit moeten worden gezocht. Het is daarbij opvallend dat bij de recidivisten bijna een kwart (24%) meermaals thuis een veroordeling opliep. Iemand die thuis veroordeeld werd, liep met andere woorden veel kans daar nogmaals veroordeeld te worden.

Hoe de eigen onderstandsgemeente tevens de plek van verschillende veroordelingen kon zijn, illustreert het dossier van François C.³⁴ In 1850 werd hij geboren te Gent en als zevenjarige verhuisde hij met zijn ouders naar de Noord-Franse industriestad Lille (Rijsel) waar zijn vader bankwerker was en zijn moeder huisvrouw.³⁵ Zij zouden er blijven wonen tot hun dood. Op 8 januari 1890 werd François C. voor het eerst veroordeeld voor landloperij in Brussel. Hoe lang hij op dat moment reeds in Brussel

34 RAB, RWK, doos 472, François C.

35 Een bankwerker is iemand die bankwerk verricht, veelal in de metaalverwerkende of houtverwerkende sector en daarbij gebruik maakt van een werk- of draaibank. Het gaat daarbij meestal om het vervaardigen van onderdelen van allerlei aard in metaal of hout.

Illustratie 2: Zicht op de binnenplaats van de kolonie van Merxplas, eerste kwart 20ste eeuw, prentbriefkaart uit privé collectie Rik Vercammen.

woonde is niet duidelijk, maar alleszins lang genoeg om daar een onderstandswoonst te hebben verworven. Opvallend is dat hij in totaal tien keer veroordeeld zou worden voor landloperij en bedelarij, en dit zesmaal in Brussel, tweemaal in het nabije Schaarbeek, een keer in het aangrenzende Sint-Joost-ten-Node en een keer in Gent. De ene keer dat hij in Gent werd veroordeeld – zijn geboorteplaats – is eigenlijk het enige moment dat hij ergens buiten de Brusselse regio gelokaliseerd kon worden. Uit de briefwisseling in zijn dossier blijkt dat François C. geregeld in dienst was bij Brusselse werkgevers. Ten minste tweemaal leidde een schrijven van een werkgever aan de directie in Merxplas tot zijn vrijlating. Uit zijn dossier blijkt dat hij in Brussel een bestaan opbouwde, weliswaar onderbroken door een aantal verblijven in de Rijksweldadigheidskolonies.

Meermaals terugkeren naar de thuisgemeente, ook na herhaaldelijke veroordelingen, is niet verwonderlijk indien men zich daar verbonden weet met bijvoorbeeld familie, werkgevers of een bepaalde omgeving. Wat wel vragen oproept is dat een lokale overheid meermaals ingreep om mensen uit de eigen gemeente of stad te verwijderen. Meer dan mobiliteit *an sich* speelden ook andere (persoonlijke) kenmerken in deze gevallen een bepalende rol bij de veroordeling, zoals met name het veroorzaken van lokale overlast. Veel van de landlopers die hun eerste veroordeling thuis opliepen, hadden op dat moment reeds andere, kleine vergrijpen op hun kerfstok, zoals openbare dronkenschap, nachtlawaai, slagen en verwondingen of kleine diefstal. Ook de eerder genoemde 'lastpost' Corneille

H. werd na zijn 37 veroordelingen voor nachtlawaai, tien veroordelingen voor openbare dronkenschap en acht veroordelingen voor kleine diefstal, in totaal ook nog vijf maal voor landloperij veroordeeld – telkens in zijn thuisbasis Temse.³⁶ Dat de lokale overheid de wet op de landloperij gebruikte om voor een langere periode verlost te zijn van Corneille H., lijkt geen twijfel.

Tussen de groep van mobiele, eenmalig veroordeelden en de sedentaire, veelvuldig veroordeelden, bevond zich een grote tussencategorie die weliswaar meermaals veroordeeld werd, maar nooit op de thuisbasis, en wel dikwijls op verschillende plaatsen. Bij deze groep kan wel verondersteld worden dat hoge mobiliteit een factor van betekenis was bij hun oormerking als 'landloper'. Een voorbeeld van een dergelijk mobiel bestaan vinden we in het dossier van marskramer Pierre B., die tussen 1890 en 1913 zes keer veroordeeld werd voor landloperij.³⁷ Bij zijn eerste veroordeling was Pierre B. 42 jaar oud en gehuwd met Josephine H. Hij was geboren in Spalbeek en had in Kermt een onderstandswoonst verworven (beide bij Hasselt). Na zijn eerste veroordeling in Maasmechelen, duurde het dertien jaar voor hij nogmaals gearresteerd werd, ditmaal in Diest. Op dat moment ging het al niet meer zo goed met de dan 55-jarige colporteur, aangezien de dokter van de kolonie in Merksplas vaststelde dat hij leed aan 'verval van krachten en van lichaamsgesteltenis' en hierdoor 'onbekwaam is, door zijnen arbeid, in zijn onderhoud te voorzien'. Toch betoogde Pierre B. aan de gevangenis-directeur: 'Je peut gagner ma vie dehors facilement.'

Zijn daaropvolgende veroordelingen in Borgloon, Aarschot, Tienen en wederom Borgloon, waarvan tweemaal in het bijzijn van zijn echtgenote die ook als ventster bekend stond, suggereren dat hij ook op oudere leeftijd zijn beroepsactiviteit verderzette binnen een ruime regio in Limburg en het Hageland, die grensde aan een traditioneel Teutengebied.³⁸ Hun mobiliteit kan verklaard worden door hun ambulante beroepsbezigheid. Dat deze zich mogelijk op de rand van bedelen situeerde, blijkt uit het feit dat hij ook driemaal voor bedelarij werd veroordeeld en dat hun vervroegde vrijlating in 1907 gebeurde op voorwaarde dat 'ils ne se livrent plus a la mendicité en compagnie de leurs enfants.' Of het hier ging om een ware

36 RAB, RWK, doos 741, Corneille H.

37 RAB, RWK, doos 396, Pierre B.

38 Over de traditionele leunderspraktijken van de Teuten of Tödden bestaat een rijke heemkundige literatuur, zie onder meer: W.H.Th. Knippenberg, *De Teuten: Buitengaanders van de Kempen: Een verzameling losse bijdragen* (Eindhoven 1974); J. Mertens, *Handel en Wandel van de Teuten in Duitse gewesten: Studie van de migratie van "Brabanders" en "Luikenaars" tijdens de 16de-19de eeuw* (Lommel 1995).

bedeltocht of een combinatie met colportage, valt niet met zekerheid te zeggen. Dat het hier om een extreem arm gezin ging, is wel zeker. Zo was Pierre B. toen het echtpaar in 1913 veroordeeld werd voor landloperij, reeds 65 jaar oud en tien jaar eerder al invalide verklaard. Het zou hun laatste veroordeling worden. Op 1 januari 1914 schreef Josephine H. vanuit het dépôt in Brugge aan haar echtgenoot in het dépôt te Merksplas dat zij ernaar uitkeek: 'om die schoone dag te zien dat wij zulle te same zijn' in de hoop 'dat wij nog eenige jare in vrede en gezondheid moge te same blijven.'³⁹ Aan bepaalde ambulante beroepen was een zekere mate van mobiliteit inherent, zoals bij marskramers Pierre B. en Josephine H. Colportage werd ook in deze periode door ordehandhavers dikwijls argwanend bekeken en beschouwd als een bedenkelijke beroepsactiviteit die nauw aanleunde bij bedelen.⁴⁰ Naast hun colportage speelde ook het feit ergens vreemd te zijn wellicht mee bij hun arrestatie.⁴¹

Een ander fenomeen dat de geobserveerde mobiliteit beïnvloedde, waren de zogenaamde 'vrijwillige aanmeldingen'. Sinds 1848 was het formeel verboden om zich op eigen verzoek te laten opnemen in de Rijksweldadigheidskolonies.⁴² Toch wees eerder onderzoek erop dat opname op eigen verzoek wellicht in de praktijk op een andere, minder zichtbare manier bleef bestaan. Zo lag het gemiddeld aantal veroordelingen voor landloperij in de periode 1900-1910 in het kanton Hoogstraten – waar alle Rijksweldadigheidskolonies voor mannen gevestigd waren – meer dan 25 maal zo hoog als het landelijk gemiddelde: op een bevolking van zo'n 15.000 inwoners werden er in dit kanton jaarlijks 450 veroordelingen voor landloperij uitgesproken, tegenover 1,1 per 1.000 inwoners voor heel België.⁴³ Tijdgenoten waren er zich van bewust dat het gros hiervan mannen betrof die op eigen initiatief de poorten van de instelling opzochten: "c'est

39 Daar deze brief in het dossier van Pierre B. werd gevonden, heeft hij deze zelf allicht nooit te zien gekregen. Het waren enkel stukken in het bezit van de administratie die hierin terecht kwamen.

40 Sigrid Wadauer, 'Betteln und Hausieren verboten? Ambulanter Handel im Wien der Zwischenkriegszeit', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte/Economic History Yearbook* (2007) 181-203. Voor België, zie Serge Jaumain, 'Un métier oublié: Le colporteur dans la Belgique du XIXe siècle', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 16 (1985) 307-356; Anneke Geyzen, 'Marchands ambulants, réglementation et police à Bruxelles au XIXe siècle', *Le Mouvement Social* 238 (2012) 53-64.

41 Laurence Fontaine, *Histoire du colportage en Europe (XVe-XIXe siècle)* (Paris 1993) 207-214.

42 Catharina Lis en Hugo Soly, 'Total institutions and the survival strategies of the laboring poor in Antwerp, 1770-1860', in: Peter Mandler (ed.), *The uses of charity. The poor on relief in the nineteenth-century metropolis* (Philadelphia 1990) 38-67.

43 Vercammen en Vanruysseveldt, 'Van centraal beleid naar lokale praktijk', 142-144.

*là (Hoogstraten) que se présentent les habitués des colonies.*⁴⁴ Wanneer de thuisgemeente van deze mannen zich op een zekere afstand bevond, zorgde deze aanmeldingspraktijk voor relatief hoge mobiliteitsgraden, hoewel de mobiliteit op zich dan niet de aanleiding vormde voor hun opsluiting.

Vrijwillige aanmeldingen waren trouwens niet beperkt tot het kanton Hoogstraten. Zo schreef Ferdinand D. in 1909 aan de Directeur van de kolonie “door onbekwaamheid van mijnen arm vroeg ik in Eecloo om naar het toevluchtshuis te mogen gaan tot ik genezen was hetgeen door den Commisaris was toegestaan.”⁴⁵ Aangezien vrijwillige aanmeldingen niet als dusdanig geregistreerd werden en zelden op een dergelijke, zijdelingse wijze in beeld komen, is het moeilijk de schaal hiervan in te schatten. Dat het wellicht geen zeldzame praktijk was, blijkt uit het feit dat maar liefst 155 mannen in de steekproef (18%) in de loop van hun leven minstens eenmaal te Hoogstraten werden veroordeeld. Hier waren er slechts tien bij die enkel die ene veroordeling opliepen: de 145 anderen waren recidivisten die in de loop van hun leven meer dan één veroordeling opliepen. Zowel de vrijwillige aanmeldingen als de herhaaldelijke veroordelingen suggereren dat een deel van de kolonisten zelf een verblijf in de Rijksweldadigheidskolonies opzocht als overlevingsstrategie. Het is daarbij veelzeggend dat één op de drie kolonisten (274) ergens in de loop van hun verblijf als arbeidsonbekwaam geregistreerd werd. De kolonies fungeerden met andere woorden wellicht ook als – weinig benijdenswaardig – toevluchtsoord voor mannen zonder alternatieve opvangmogelijkheden, een patroon dat recent ook bij hun vrouwelijke tegenhangers in de Nederlandse Rijkswerkinrichting te Oegstgeest werd geobserveerd.⁴⁶

Hoewel het leiden van een mobiel bestaan soms de aanleiding kon zijn voor een veroordeling voor landloperij, was dit dus zeker niet het geval bij alle mannen die in de periode tussen 1870 en 1930 in de Belgische Rijksweldadigheidskolonies werden opgesloten na een veroordeling voor land-

44 De uitspraak is van katholiek volksvertegenwoordiger Jacques Vanden Bemden bij de bespreking van de nieuwe wet van 1891 in de Kamer: *Parlementaire Handelingen, Kamer van Volksvertegenwoordiging*, Sessie van 8 augustus 1891, p. 1776.

45 RAB, RWK, doos 565, Ferdinand D.

46 Zie Weevers c.s., ‘Swept up from the streets’. Over het weinig benijdenswaardige regime dat in de Rijksweldadigheidskolonie van Merksplas gold, zie: Rik Vercammen, ‘Een groot ‘bedrijf’ in een klein dorp? De ‘verstedelijking’ van de Rijksweldadigheidskolonie te Merksplas (1870-1910)’, in: Margo De Koster, Bert De Munck, Hilde Greefs, Bart Willems en Anne Winter (eds.), *Werken aan de stad. Stedelijke actoren en structuren in de Zuidelijke Nederlanden, 1500-1900* (Brussel 2011) 157–171.

loperij. Globaal genomen kunnen we vier grote subgroepen onderscheiden, rekening houdend met het totale aantal veroordelingen enerzijds en het aantal thuisveroordelingen anderzijds (Tabel 4). Bij de mannen die enkel thuis voor landloperij of bedelarij werden veroordeeld (11%), speelde mobiliteit duidelijk geen rol in hun levensloop noch in hun veroordelingen. Veeleer leken deze veroordelingen een manier om lokale 'lastpakken' te disciplineren. Bij de groep die slechts eenmaal in het leven werd veroordeeld buiten de thuisgemeente (34%), suggereert de eenmaligheid van deze gebeurtenis dat het gros zich wellicht gewoon op het verkeerde moment op de verkeerde plek bevond, zoals in het geval van buitenlandse matrozen. Het tijdelijk gebrek aan werk op het moment van de arrestatie was daarbij waarschijnlijk van cruciaal belang.

Tabel 4. Subgroepen op basis van eenmalig/meermaals en thuis/elders veroordeeld

	N	%
Eenmalig of meermaals uitsluitend thuis veroordeeld	95	11 %
Eenmalig elders veroordeeld	285	34 %
Meermaals veroordeeld op verschillende plaatsen, waaronder thuis	163	19 %
Meermaals veroordeeld op verschillende plaatsen, nooit thuis	308	36 %
Totaal	851	100 %

Bron: Databank RWK.

Bij de meermaals veroordeelden die ook thuis veroordeeld werden (19%), stegen de kansen op recidive wanneer het eerste vonnis thuis opgelopen was. Het feit dat in de eigen thuisgemeente het sociaal kapitaal volledig uitgeput was, maakte een arrestatie daar – maar ook elders – waarschijnlijker. Dit suggereert dat de thuisgemeente gebruik maakte van de wet op de landloperij – en dit zelfs herhaaldelijk voor bepaalde personen – om eigen inwoners van het grondgebied te verwijderen. Het wijst alleszins op een erg instrumenteel maar tegelijk oneigenlijk gebruik van deze vage wetgeving. Een heel andere groep die we konden onderscheiden, tot slot, waren zij die meermaals werden veroordeeld, maar nooit thuis. Deze groep beantwoordt op het eerste gezicht wellicht het meest aan het beeld van rondtrekkende landlopers, maar bedroeg slechts 36% van de totale groep. In alle groepen, tot slot, treffen we mannen aan die zich eenmalig of meermaals in Hoogstraten lieten arresteren, wat suggereert dat naast de preoccupaties van de ordehandhavers ook de *agency* van deze mannen hun opsluitingskansen bepaalde.

5 Conclusies

Landlopers waren niet noodzakelijk mobiel. De 'landlopers' die in de Belgische Rijksweldadigheidskolonies terechtkwamen in de periode 1870-1914/30, hadden een divers profiel. Terwijl sommigen een mobiel bestaan kenden als matroos of marskramer en wellicht mede daarom in het oog liepen van ordehandhavers, vormden 'rondtrekkende mannen' slechts een kleine minderheid van alle arrestanten. Een niet verwaarloosbaar aantal was één of meerdere keren in de thuisbasis gearresteerd en veroordeeld, zonder dat daar veel mobiliteit aan te pas hoefde te komen. Hoewel de toenemende mobiliteit aan het einde van de negentiende eeuw de belangrijkste aanleiding vormde voor de toegenomen ongerustheid over vagabondage op beleidsniveau, was het verband tussen landloperij en mobiliteit *in de praktijk* complexer dan op het eerste gezicht lijkt. De mannen die in het kader van de verhoogde repressie gearresteerd en veroordeeld werden, leidden lang niet allen een mobiel bestaan. Voor historici betekent dit dat we ons ervoor moeten hoeden om de sterke groei in aantal veroordelingen voor landloperij aan het einde van de negentiende eeuw, eenduidig te verbinden met de toenemende incidentie van mobiliteit die zich in deze periode voordeed.

Wat was er dan wel aan de hand? De grote diversiteit aan instroom in de Belgische Rijksweldadigheidskolonies had te maken met de uiteenlopende manieren waarop de vage landloperijwetgeving *aangewend werd*. Terwijl op het platteland veelal 'vreemdelingen' onderschept werden, schakelden met name stedelijke ordehandhavers de wetgeving op landloperij ook in tegen gekende 'lastpakken', die dikwijls al een voorgeschiedenis hadden van kleine vergrijpen. Eerder dan wantrouwen ten aanzien van onbekende vreemdelingen, bleek in dit scenario net de bekendheid van deze mannen bij hun lokale overheid de voedingsbodem te zijn geweest voor hun veroordeling. Daarnaast suggereert de hoge graad van recidive alsook het aanzienlijk aantal kolonisten dat zich ooit liet arresteren aan de poorten van de kolonie, dat een deel van de mannen zelf de Rijksweldadigheidskolonies als (laatste) toevluchtsoord zag. In dergelijke scenario's functioneerde de wet op de landloperij als lapmiddel voor het onvermogen van overheden om een adequaat antwoord te formuleren op de sociale problemen van hun uitdijende steden, zoals armoede, gebroken families, dronkenschap en werkloosheid.

Dat een dergelijk 'oneigenlijk gebruik' van de wetgeving mogelijk was, bevestigt ons inziens de extreme rekbaarheid van het begrip landloperij, in die mate dat het functioneerde als 'passe partout' voor specifieke, veran-

derlijke preoccupaties van ordehandhavers enerzijds en als laatste redmiddel in de bestaansstrategieën van de *labouring poor* anderzijds. Hiermee sluiten onze bevindingen aan bij andere recente historische onderzoeken die reeds voor andere perioden en gebieden de rekbaarheid en multi-inzetbaarheid van het vage begrip ‘landloperij’ hebben aangekaart. Omwille van de eigenheid van het bronnenmateriaal en de gehanteerde steekproefmethode lag het zwaartepunt van ons onderzoek in de decennia voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog. Voor vervolgonderzoek zou het uiterst interessant zijn om na te gaan in hoeverre het profiel van de kolonisten in het interbellum structureel veranderde naarmate de definitie van ‘sociale problemen’ en de ermee verbonden preoccupaties van ordehandhavers verschoven, en alternatieve vangnetten uitgebouwd werden om de zwaarste bestaansrisico’s op te vangen.

Over de auteurs

Rik Vercammen (°1982) verrichtte als aspirant van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen en lid van het centrum voor Historisch Onderzoek naar Stedelijke Transformatieprocessen (HOST) aan de Vrije Universiteit Brussel een promotieonderzoek naar de levenslopen van landlopers en bedelaars in België in de periode 1870-1930 (promotoren Catharina Lis en Anne Winter), dat hij in 2014 succesvol verdedigde. Sinds oktober 2015 is hij werkzaam bij het Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming. Email: Rik.Vercammen@vub.ac.be

Anne Winter (°1980) is hoofddocent stadsgeschiedenis in het departement Geschiedenis van de Vrije Universiteit Brussel en directeur van het centrum voor Historisch Onderzoek naar Stedelijke Transformatieprocessen (HOST). Haar onderzoek concentreert zich op sociaal-economische problemen van de Nieuwe Tijd en de negentiende eeuw, met een bijzondere aandacht voor migratie, sociaal beleid, verstedelijking en arbeidsverhoudingen.

Email: Anne.Winter@vub.ac.be

